

PRANJE MOŽGANOV IN SEKTE: VZPON IN PADEC NEKE TEORIJE¹

V Združenih državah se je ob koncu 70. let prejšnjega stoletja teorija o pranju možganov pojavila v obliki popularno teoretskega konstrukta, s pomočjo katerega so skušali razumeti, kar se je zdelo kot nenaden porast novih in nepoznanih religijskih gibanj tekom prejšnjega desetletja, še posebej tistih, ki so bila povezana s fenomenom hipijskih uličnih ljudi. Večina novih gibanj je izvirala iz Azije in so se nahajala na obrobju evangelijskega, na krščanstvu temelječega proti-kulturnega gibanja, Jezusovega ljudstva (The Jesus People), čeprav so v kontroverzo pritegnili tudi nekaj kvazi-religijskih skupin kot sta Est in Lifespring. Tekom prejšnjih desetletij znanstvenikov, ki bi jih pritegnila nova religijska gibanja, ni bilo veliko, še največ se jih je ukvarjalo z razmerami na Japonskem, kjer so se ta gibanja množično pojavila v 50. letih prejšnjega stoletja. Toda njihovo število se je močno povečalo z nenadnim pojavom številnih novih skupin v Združenih državah, ki je sledilo razveljavitvi zakona o prepovedi priseljevanja Azijcev (Asian Exclusion Act) iz leta 1965. Ti znanstveniki so bili pripravljene posvetiti veliko svojega raziskovanja in pisanja vprašanju razumevanja vloge novih religij v družbi poznega 20. stoletja. Prva akademska organizacija, ki se je osredotočila predvsem na raziskovanje novih religijskih skupin, je začela delovati leta 1969.

Medtem ko so ti znanstveniki z zanimanjem raziskovali podobnosti novih religij s starejšimi religijskimi združenji, bodisi ameriškimi in pa tudi tistimi drugod po svetu, so v zgodnjih 70. nastala gibanja, ki so novim religijam nasprotovala. Voditelji teh gibanj so bili večinoma starši tistih starejših mladostnikov, ki so se priključili novim religijskim gibanjem in so se osredotočili predvsem na razlike, ki so jih zaznavali med novimi skupinami in religijami, ki so jih bili vajeni. Nova religijska gibanja so bila nenavadna, a še več ko to, bila so kvantitativno drugačna in njihova različnost je vključevala elemente zlovesčnosti. V 70. letih so ljudje skušali artikulirati tujost, ki so jo občutili s strani novih religij; izraz "pranje možganov" je postal simbol za nevarnost, ki so jo predstavljal.

Medtem ko so mnogi starši nasprotovali že temu, da bi se njihovi otroci vključili v katerokoli religijo, ki je bila drugačna od tiste, v kateri so bili vzgojeni, pa so jih še posebej razburile tiste nove skupine, ki so od svojih novo sprejetih članov pričakovale, da jim namenijo ves svoj čas; niso jih sprejemale le v članstvo, pač pa so jim nudile možnost življenjske poti, bodisi v poklicu administratorja, učitelja ali

*J. Gordon Melton, direktor Inštituta za proučevanje ameriških religij v Santi Barbari, Kalifornija.

¹ Besedilo J. Gordona Meltona: *Brainwashing and the Cults - The Rise and Fall of a Theory* (dostopno prek: <http://www.cenur.org/testi/melton.htm>) je izšlo kot predgovor v delu: Melton, J. Gordon in Introvigne, Massimo: *Gehirnwäsche und Sekten - Interdisziplinäre Annäherungen*. Marburg: Diagonal-Verlag 2000. Pričujoči prevod izpušča razdelka *Trenutni položaj (Current Status)* in *Sklep (In Conclusion)*.

misijonarja bodisi (v vlogi) prebivalca komunske ali podobne meniške skupnosti. Za starše, ki so nasprotovali vstopu svojih potomcev v enega od novih gibanj, je ideja o pranju možganov pomenila pravi božji dar. Zdelo se je namreč, da je zagotovila znanstveno razlago vedenja njihovih sinov ali hčera.

Pridružitev k novi religiji je, vsaj na videz, vključeval radikalne spremembe v načinu življenja, socialnih odnosih in načrtovanju življenjski poti. Pristop k skupini je običajno pomenil, da so posamezniki religiji pripisali bistveno večji pomen v njihovem življenju. Starši si pogosto niso znali razložiti te, po njihovem, nepričakovane spremembe, čeprav so raziskave novakov običajno pokazale, da so vidne spremembe nastopile šele po določenem obdobju splošnega nezadovoljstva z dotadanjim načinom življenja, in še posebej nezadovoljstva z njihovim verskim življenjem.

V iskanju kakršnihkoli vzrokov za odločitev starejšega mladostnika, da radikalno zavrne pot, ki so mu jo, v želji po uspešnem (in po njihovih merilih normalnem) življenju pripravili starši, so slednji krivdo vedno bolj valili na skupino, ki se ji je njihov otrok priključil in še bolj na vodjo te skupine. Več organizacij, ustanovljenih v zgodnjih 70., je črpalo iz del ameriških evangelijskih piscev, ki so nove religije označevali kot "kulte" (cults)². V zgodnjih 70. letih so te organizacije, v želji po učinkovitejšemu posegu v življenja spreobrnjenec, začele iskati pomoč izvršilnih oblasti in različnih izvedencev, predvsem strokovnjakov za duševno zdravje. Policija in sodišča staršem, čigar otrok se je pridružil kultu, večinoma niso mogla pomagati, saj je definicija "kulta" izvirala iz evangelijske literature in je pomenila le skupino, ki ima radikalno drugačen sistem verjetij. Položaj se je spremenil v poznih 70. letih, predvsem zaradi (a) odkritja prisilnega odprogramiranja kot metode z nekaj pozitivnimi učinki pri prepričevanju članov, da prekinejo povezavo z novimi religijskimi gibanji (b); pojava ideje o pranju možganov na sojenju milijonarjevi dedinji, Patty Hearst in (c) smrti več kot 900 ljudi v Jonestownu.

Prve starševske skupine so našle močnega zaveznika v osebi Theodorja "Teda" Patricka, ki je na proces odprogramiranja naletel po tem, ko je bil eden od njegovih sorodnikov krajši čas povezan z Božjimi otroci (Children of the God). Leta 1976 je napisal popularno delo *Let our Children Go* (Patrick, Dulack, 1976) ter v njem opisal ugrabitve več ljudi in uporabo različnih fizičnih in psihičnih pritiskov z namenom, da bi le ti prekinili svojo povezavo s skupino, naj si je šlo za Združitevno cerkev, Združenjem za zavest Krišne, Poslanstvo Božje luči (The Divine Light Mission) guruja Maharaja Ji-ja ali za katero od več novih evangelijskih krščanskih skupin.

Leta 1975 so iz stanovanja v Berkeleyu v Kaliforniji ugrabili dedinjo medijskega mogotca, Patty Hearst. Izginila je v Simbioneški osvobodilni armadi

² V 70. letih se je zaskrbljenost zaradi novih religij pojavila tudi v Evropi. A evropski avtorji niso razlikovali med kategorijama "kult" in "sekte", s katerima bi nova religijska gibanja ("kulte") razločevali od starejših cerkvenih gibanj, ki so se ločila od večjih in uveljavljenih (državnih) cerkva ("sekte"). Tako so vse nove religije obravnavali kot "sekte" ter nove vzhodnjaške in okultne skupine enačili s sektami iz osemnajstega in devetnajstega stoletja. Nekateri nemški avtorji so nove skupine ločili in jih poimenovali "religije mladih", religije ki so mladim omogočale pobeg v svet sanj in jim onemogočale, da bi postali ustvarjalni del družbe. Hipotezo o pranju možganov si je večje število privržencev, predvsem v francosko govorečih državah, pridobilo šele v 90. letih.

(Symbionese Liberation Army - SLA), samozvani levičarski revolucionarni politični skupini. Nekaj mesecev kasneje so jo fotografirali, kako z avtomatsko puško sodeluje pri bančnem ropu. Ko jo je policija vendarle prijela, so ji zaradi sodelovanja pri oboroženem ropu sodili. Njeni zagovorniki so se sklicevali na novo teorijo. Trdili so, da ji je SLA oprala možgane, in da za svoja dejanja med ropom ne more odgovarjati, ker da je izgubila svobodno voljo.

Ko se je razkrilo, kaj se je z njo v SLA dogajalo, je postalo očitno, da je skozi tedne, ki so sledili njeni ugrabitvi, doživljala grozovite izkušnje. Te so vključevale dolgotrajno zaprtost v omari, fizično posilstvo in obdobje indoktrinacije s političnimi teorijami SLA. Sčasoma se je začela identificirati s svojimi ugrabitelji in nazadnje je tudi sama postala privrženka SLA. Na sojenju je v njeno prid pričalo več ljudi, med njimi Louis J. West in Robert J. Lifton. A manj znana izvedenka, dr. Margaret Thaler Singer, ki takrat ni pričala, bo kasneje postala ključna oseba v debati o pranju možganov³. Medtem ko porota Hearstovi na osnovi teorije o pranju možganov ni prizanesla (kljub temu, da je imel njen primer kar nekaj podobnosti z ravnanjem z ujetniki enot OZN v korejski vojni), so druge porote za to teorijo pokazale mnogo več razumevanja.

V času sojenja Hearstovi se je zdelo, da gibanje staršev proti novim religijam počasi izgublja zagon in se je razbilo v množico samostojnih lokalnih organizacij. Vendar pa je dogodek v majhni južnoameriški državi novembra 1978 spremenil vse. Jim Jones je bil pastor Templja ljudstev (The Peoples Temple), velike kalifornijske kongregacije vplivne liberalne protestantske denominacije krščanska cerkev (Christian Church) znane tudi kot Kristusovi učenci (Disciples of Christ). Jones je začel zagovarjati radikalne oblike marksistične teologije osvoboditve, ki je bila takrat popularna znotraj liberalnega protestantizma. Vendar pa kljub hvali, ki jo je žele v svoji skupnosti in v ostalih protestantskih cerkvah zavoljo svoje socialne dejavnosti in prizadevanj za medrasno sožitje, ni bil brez ostrih kritikov. Leta 1977 se je s stotinami svojih, povečini temnopoltih pripadnikov, preselil v Gvajano, kjer je cerkev že prej osnovala majhno poljedeljsko skupnost.

V Gvajani se je razvil komunski način življenja in skupina je razmišljala tudi o samomoru kot eni izmed alternativ nesprejemanju njihove marksistične ideologije s strani javnosti. V odgovor na kontroverze, ki jih je netila cerkev, je novembra 1978 skupnost obiskal kongresnik Leo Ryan. Čeprav se je zdelo, da je svoj obisk zaključil s pozitivnimi vtisi, so ga, skupaj z njegovim spremstvom, brutalno umorili le malo preden bi moral odleteti nazaj v Združene države. Nekaj ur kasneje so bili mrtvi skoraj vsi prebivalci Jonestowna; nekateri so storili samomor, druge so umorili. Tempelj ljudstev je čez noč postal sinonim za "sektu" (cult)⁴. Razpršene in

³ V času sojenja Hearstovi je bila Singerjeva relativno nepomembna figura, ki se je pojavila kot mlajši soavtor nekaterih člankov Edgarja Scheina, ki so črpali iz njegovih raziskav o vojnih ujetnikih iz korejske vojne. Singerjeva ni sodelovala pri neposrednih raziskavah in se je razšla s Scheinom, še preden je le ta dokončal svojo pomembnejšo raziskavo o žrtvah kitajske miselne prevzgoje.

⁴ Med boljšimi raziskavami na temo Jonestowna so: Maaga, McCormick Mary (1998): *Hearing the Voices of Jonestown*. Syracuse, NY: Syracuse University Press; Moore, Rebecca, ed. (1989): *New Religious Movements, Mass Suicide, and Peoples Temple: Scholarly Perspective on a Tragedy*. Lewiston, NY: Edwin Mellen Press; in Hall, R. John (1987): *Gone from the Promised Land: Jonestown in American Cultural History*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.

izrazito lokalno usmerjene starševske skupine se niso zmogle odzvati na način, za katerega so mislile, da je bil spricho dogodka potreben. Vendar pa so v naslednjih nekaj letih oblikovale nacionalno organizacijo, Fondacijo za svobodo državljanov (Citizens Freedom Foundation), ki je ime prevzela od ene zgodnjih skupin v Kaliforniji, in se je kasneje preimenovala v Mrežo za obveščanje o kultih (Cult Awareness Network - CAN).

CAN se je, pripravljen na boj s sektami, pojavil v zgodnjih 80. letih. Oborožil se je s programom za pomoč staršem, ki so sina ali hčer izgubili v sekti (odprogramiranje) in s sekularnim, v podobo znanosti odetim razumevanjem nevarnosti, ki da jo predstavljajo sekte (t.j. s hipotezo o pranju možganov). Medtem ko je CAN prevzel vlogo aktivista pri oskrbi družin, ki so si prizadevale za razdružitve svojega družinskega člana in religijske skupine, je njena sestrška skupina, Ameriška družinska fondacija (American Family Foundation - AFF) prevzela izobraževalni in raziskovalni program, katerega glavna točka je bila opozarjanje javnosti na sektantsko grožnjo družbenemu redu in na nevarnosti sektantskega življenja za posameznike. Vodstvo AFF so povečini tvorili strokovnjaki, največ je bilo izvedencev za področje duševnega zdravja in pravnikov. Čeprav sta organizaciji igrali različni vlogi, so bile njune dejavnosti usklajene prek močno povezanih nadzornih odborov in prek aktivnosti nekaterih posameznikov. V 80. letih so strokovnjaki nadomestili starše (tudi) v nadzornem odboru CAN-a. Le-ti so ob koncu desetletja v obeh organizacijah usmerjali skupnost staršev, protisektantskih aktivistov in zaskrbljenih laikov.

Kontroverza o pranju možganov

Ideja o pranju možganov je izšla iz napačnega razumevanja kitajskega indoktrinacijskega programa, ki je bil uporabljen na zajetih ameriških vojakih med korejsko vojno. Mnogi Američani so se počutili užaljene, ker so nekateri izmed ujetnikov (medijem) posredovali proti-ameriške izjave, in ker se jih je nekaj celo odločilo, da se po izpustitvi in prekinitvi sovražnosti ne vrnejo v domovino. V kontekstu soočanja javnosti z žaljivim ravnanjem vojnih ujetnikov, je novinar Edward Hunter (za katerega se je kasneje izkazalo, da je skrivni agent ameriške Osrednje obveščevalne agencije) menil, da so kitajski komunisti razvili nov postopek indoktrinacije, da so odkrili močan manipulativni proces, ki lahko s svojo zahrbtno močjo v resnici spremeni žrtvine miselne procese (Hunter, 1951).

Takoj po podpisu premirja sta bili v Korejo poslani skupini psihiatrov in psihologov, da bi preučili vračajoče se ameriške vojne ujetnike. Najuglednejša strokovnjaka v skupini sta bila Robert J. Lifton (1954) in Edgar Schein (1956); rezultati njihovih raziskav so se pojavili nekaj let pozneje. Ugotovila sta, da izkušnje ujetniških taborišč v resnici ne potrjujejo Hunterjevih obtožb, ker zaporniki v resnici niso bili izpostavljeni sistematičnemu prevzgojnemu programu. Pač pa so bili, prej kot pritiskov za spreobrnitev v komunizem, deležni zahtev po kolaborativnem vedenju. Lifton in Schein sta opazila, da so (ječarji) procese nadzora duha izvajali v kontekstu fizično odvzete svobode in nemogočih (življenjskih) razmer, kjer je primanjkovalo hrane in toplih oblčil. Pozitivne rezultate so najpogosteje dosegli pri zapornikih, ki so trpeli

hudo pomanjkanje, in jim ponudili udobnejše spalnice, boljšo hrano, toplejša oblačila ali odejo. Opazila sta tudi, da je bil proces, kljub publiciteti protiameriških izjav nekaterih zapornikov, pri spreminjanju osnovnih vedenjskih vzorcev razmeroma neučinkovit⁵. Tem ugotovitvam navkljub pa se je pojem "pranje možganov" zapisal v zavest javnosti in mnogi so sprejeli Hunterjevo izvirno tezo kot resnično.

Kmalu po premirju je kitajska vlada začela izpuščati številne ujetnike ameriške in drugih narodnosti (misijonarje, študente, zdravnike in poslovneže), ki so bili na Kitajskem zaprti od začetka vojne, ter med njimi tudi nekaj Kitajcev, ki niso bili aretirani, so pa "prostovoljno" obiskovali eno od številnih ustanov za miselno prevzgojo, ki so bile ustanovljene v tem času. Ko so se znašli na svobodi v Hongkongu, so nekateri izmed njih javno izjavili, da so bili ameriški vohuni, da sta bila njihova aretacija in pripor upravičena in da so si kazni zaslužili. Ob očitni neresničnosti teh izjav se je zazdelo, da so bili resnične žrtve tega, kar je Hunter poimenoval pranje možganov, in da je bil sofisticiran proces Pavlove miselne prevzgoje, ki da so ga uporabljali Kitajci, tako učinkovit, da je svoje žrtve spremenil v komaj kaj več od lutk ali robotov. To je Scheina, Liftona in njune kolege spodbudilo k novim raziskavam, in medtem ko so nekateri znanstveniki, kot William Sargent (1957) in Joost Merloo (1956), sprejeli Hunterjevo izvirno tezo, sta jo Lifton⁶ in Schein (1961) po temeljiti analizi pričevanj zapornikov zavrnila.

Lifton, Schein in njuni kolegi so prišli do zaključka, da se je prisilno prepričevanje - mešanica socialnega, psihološkega in fizičnega pritiska, s katero so skušali vzbuditi spremembe v posameznikovem samorazumevanju, prepričanju in vedenju - dejansko zgodilo. Vendar pa so tudi ugotovili, da je nujen pogoj za take spremembe odvzem fizične svobode - zapor ali njegov ekvivalent. Kot je zapisal Schein, je: "...prisilni element je poglobitvega pomena pri prisilnem prepričevanju saj posameznika v boju za lastno preživetje prisili v fizično in psihološko izpostavljenost poskusom prepričevanja (1959)." Pravtako sta ugotovila, da je ta postopek uspešen le pri manjšini tistih, ki so mu bili izpostavljeni, in da je njegov končni rezultat zelo nestabilen, saj so se tako prepričani posamezniki takoj po prenehanju delovanja prisilnega elementa poskušali vrniti v svoje prejšnje stanje⁷.

⁵ Lifton je opozoril še na dodaten dejavnik v življenju zapornikov, ki so podlegli procesu miselne prevzgoje - na njihovo poprejšnjo ideološko usmerjenost. Tisti zaporniki, ki so se procesu vdali, so levičarska nagnjenja izkazovali že pred soočenjem z vsijeivano jim idejo. Cf. Lifton J., Robert (1956): 'Thought Reform' of Western Civilians in Chinese Communist Prisons. *Psychiatry* 19: 173-95; in njegovo kasnejše delo (1961): *Thought Reform and the Psychology of Totalism*. New York: Norton.

⁶ Lifton, *Thought Reform and the Psychology of Totalism*

⁷ Lifton je raziskoval tudi drug pojav, čigar učinek je poimenoval totalitarno okolje (izven neposredne fizične pristile) na posameznikovo vedenje in vrednote. To okolje je raziskoval ob začetku komunistične vstaje na Kitajskem in kasneje v nacistični Nemčiji. Poudaril je, da posamezniki glede na svoj značaj in vzgojo različno reagirajo na totalitarno okolje. V svojih nadaljnjih delih pa je zapisal tudi, da je moč tako okolje reproducirati znotraj manjše skupine, npr.: znotraj nekaterih religijskih skupin in kultov (primerjaj njegovo delo (1987): *The Future of Immortality and Other Essays for a Nuclear Age* 209-219. New York: Basic Books) in je celo pristal, da spiše previden uvod v delo Margaret Singer, napisano skupaj z Janjo Lalich (Singer, Margaret (1995): *Cults in Our Midst: The Hidden Menace in our Everyday Life*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers). Vendar pa Lifton, ne glede na njegove simpatije do posameznikov v antikultnem gibanju, nikoli ni javno izrazil svoje podpore katerikoli "robotski" ali "grobi" teoriji pranja možganov, saj so te teorije neposredno nasprotovale njegovim izsledkom.

V času procesa proti Hearstovi je bila glavna spodbuda razširjenega protisekantskega gibanja odprogramiranje, t.j. dejavnost, ki je vključevala nasilno pridržanje (in včasih dejansko ugrabitev) pripadnika nove religije in kasnejšo uporabo pritiskov, ki naj bi člana prisilili, da se umakne in vrne v "normalno" življenje. Ko se oblasti niso odzvale njihovim zahtevam (po posredovanju), je odprogramiranje staršem nudilo način poseganja v življenje svojega otroka in v najboljšem primeru prekinilo njegov stik z novo religijsko skupino. V 70. letih so starši uporabljali tudi drugo, z odprogramiranjem tesno povezano taktiko; otroke so zaupali sodnemu varstvu. To jim je omogočilo izvajanje pritiskov na otroka, da naj zapusti skupino brez vprašljive prisilne komponente, ki je spremljala odprogramiranje.

V letih, ki so neposredno sledila procesu proti Hearstovi, je več psihiatrov, med njimi tudi profesor Louis J. West in John Clark, aktivno uporabljalo teorije o pranju možganov na novih religijskih gibanjih. Vendar pa je kot najvidnejša zastopnica te teorije v sodnih procesih in vodilna teoretičarka zaslovela Margaret T. Singer, klinična psihologinja iz Berkeleyja v Kaliforniji. Svoja stališča je objavila v več člankih, med katerimi je bil najbolj pomemben "Izstopati iz sekt (Coming Out of the Cults)", ki je bil natisnjen v *Psychology Today*, razširjeni reviji z veliko naklado, ki je prenašala psihološka dognanja široki javnosti.

Večina članka govori o škodljivih posledicah, ki so jih utrpeli nekdanji pripadniki več novih religij. Njihovi simptomi so vključevali depresijo, neodločnost, zamegljenost razmišljanja, nekritično pasivnost in strah. Diskusija o duševnem zdravju članov skupin je bila nenehno prisotna v literaturi. Vendar pa je bila v njeno pisanje vrinjena še pomembnejša tema, tema prisilnega prepričevanja, za katero je Singerjeva priznala, da potrebuje še "obsežno in natančno razlago socialne in psihološke prisile, vplivanja in postopkov nadzora (Singer, 1979)." Singerjeva je "sekte" obtožila, da vzdržujejo zvestobo svojih članov s pomočjo "socialnih in psiholoških pritiskov in dejavnosti, ki, namerno ali nenamerno, pomenijo tehnike pogojevanja, ki zožujejo pozornost, omejujejo osebne odnose in razvrednotijo razmišljanje⁸." Zapisala je tudi, da lahko celo izšolani terapevti "spregledajo sofisticirane metode visoko-intenzivnega pritiska pri novačenju in intenzivne postopke vplivanja, s katerimi sekte pritegnejo in obdržijo svoje člane," ter v teh simptomih raje vidijo znake že dolgo prisotne psihopatologije, ki izvira še iz časov pred vključitvijo v sekto⁹.

Singerjeva je v več poznejših člankih bolj podrobno predstavila svojo idejo o "tehnikah pogojevanja." Tako je leta 1980 v sodelovanju z Louisom J. Westom zapisala, da sekte uporabljajo drastične tehnike nadzora:

"...tehnike, ki so v nekaterih pogledih podobne metodam politične indoktrinacije, ki jih je med komunistično revolucijo in po njej med leti 1945 in 1955 na Kitajskem predpisal Mao Tse Tung. Te tehnike, ki so jim Kitajci nadedli ime "miselna prevzgoja" oziroma ideološko preoblikovanje, je ameriški novinar Edward Hunter poimenoval "pranje možganov" (1951, 1958). Te metode je po korejski vojni natančno preučevalo večje število zahodnih znanstvenikov (Lifton, 1961; Schein, 1961)¹⁰."

⁸ *Ibid*, 75

⁹ *Ibid*, 81

¹⁰ West, J. Louis and Singer, Thaler Margaret (1980): *Cults, Quack, and Nonprofessional Psychotherapies*, in Kaplan I. Harold, Freedman M. Alfred in Sadock J. Benjamin, *Comprehensive Textbook of Psychiatry*. Baltimore, MD: Williams & Wilkins, Co., 3rd ed.: 2348.

Nadalje je dodala, da je uporaba teh metod na članih (novih religijskih gibanj) povzročila, da le ti niso bili sposobni kompleksnega, racionalnega razmišljanja, njihovi odgovori na vprašanja da so postali stereotipni in njihova zmožnost za sprejemanje odločitev zmanjšana. Veliko trditev v tem in podobnih člankih je sovpadalo s splošnimi odkritji strokovnjakov za nova religijska gibanja, ki so predmet svojega raziskovanja opredelili kot religije z "velikimi zahtevami" in znotraj katerih so delovali številni, po besedah Rosebetha Kantorja, "mehanizmi za vzdrževanje zvestobe" namenjeni vzpodbujanju in zadrževanju članov (Kanter Moss, 1972). A kritiki so ugotovili, da Singerjeva dosledno uporablja izrazje pranja možganov in Pavlovega pogojevanja. Med citiranjem svojega mentorja Edgarja Scheina, se je večinoma izogibala razpravi o dveh ključnih področjih: potrebnem elementu prisile, prisotnem v procesu prisilnega prepričevanja, in vprašanju izničenja svobodne volje ljudi, na katerih so bile tehnike prepričevanja uporabljene.

V svojih pričanjih na sodiščih pa je Singerjeva konsistentno presegala ugotovitve, ki jih je objavila v člankih. Zatrjevala je ne le, da so nova religijska gibanja na svojih članih uporabljala sociološke in psihološke metode, in da so le te vplivale na njihovo trezno razmišljanje in sprejemanje odločitev, pač pa tudi, da sta bila dejanska rezultata tega procesa (a) prevlada nad posameznikovo svobodno voljo pri sprejemanju kritičnih odločitev in (b) skorajda popoln nadzor skupine nad posameznikom. Njeni članki so nudili več možnosti interpretacije. Prva je v skladu s teorijo socialnega vplivanja dopuščala, da so nove religije, tako kot tudi druge skupine, vplivale na svoje člane, in da so sekte to pač počele še bolj intenzivno. Druga možnost, znana kot robotska teorija (spreobrnjenja v novo religijsko gibanje), ki je črpala iz Hunterjevega izrazja, pa je trdila mnogo več. Njeni zagovorniki so menili, da je posameznikova svobodna volja prenehala in da so posamezniki (p)ostali člani skupine proti svoji volji, ker so bili pod nadzorom skupine.

Čeprav se je na prvi pogled zdelo, da je Singerjeva v svojih člankih v 80. zagovarjala teorijo socialnega vplivanja, so njeni članki služili kot temelj zatrjevanja robotske teorije v sodnih procesih. Slednje je bilo bistvenega pomena, če so sodni procesi zoper nova religijska gibanja vsebovali tudi zahteve po več milijonov dolarjev vrednih rabsodbah. T.i. "hipoteza Singerjeve", aplikacija robotske teorije o pranju možganov v sektah, je tako nastajala v sodnih spisih. Da bi se nanjo ustrezno odzvali, je bilo treba te dokumente preučiti.

Tisto, kar je Singerjeva povedala na sodiščih, so v javnosti izražali drugi. Socialna delavka Jean Merrit, ena od zgodnjih uslužbenk AFF, je po pogovoru s člani neke "avtoritarne" skupine povedala, da: " ...je bila njihova svobodna volja izničena z izolacijo, pomanjkanjem spanja, spolnostjo, slabo prehrano in sofisticiranimi psihološkimi manipulacijami njihovih voditeljev (Merritt, 1975)." Eno od najbolj branih del, ki je podpiralo teorijo Singerjeve, je bila knjiga Snapping, avtorjev Flo Conway in Jima Siegelmana. Kot "snapping" (tlesk s prsti) sta avtorja poimenovala učinek procesa pranja možganov na člane sekte. Opisala sta ga takole:

"Pod zbranimi pritiski tega silovitega in bliskovitega fizičnega, čustvenega in intelektualnega napada se neizogibno porušijo samonadzor in verjetja. Spreobrnjenci, izolirani od sveta in obkroženi z eksotičnim okoljem, dnevno vsrkavajo spremenjeni, sektin način mišljenja in vsakodnevnega življenja. Novi člani

sekte - oslabljeni zaradi pomanjkanja hrane in spanja, in medtem ko je njihova pozornost osredotočena na izmišljene duhovne spore - v zelo kratkem času in še preden se tega zavedo, zdrsnejo v duhovno stanje, v katerem niso več sposobni lastnega mišljenja (Conway, Siegelman, 1979)."

Ob koncu 70. se je o teh tezah razvedelo in sprožile so pravo nevihto komentarjev. Prek 80. let so se s temi vprašanji podrobno ukvarjala različna akademska srečanja in oblikoval se je širši konsenz, da je model pranja možganov, kot so ga zagovarjali Singerjeva in njeni kolegi, povsem neustrezen. Ta konsenz, najbolj jasno izražen v negativnih reakcijah na poročilo, ki so ga Singerjeva in kolegi pripravili za Ameriško združenje psihologov (American Psychological Association - APA), se je odražal tudi v sodnih procesih ob koncu 80. Pripeljal je do zavrnitve "hipoteze Margaret Singer" na sodiščih po celotni državi ter povzročil vrsto porazov CAN-a in posledično tudi celotnega protisektantskega (anti-cult) gibanja v 90. letih.

Odgovor na hipotezo o pranju možganov

Leta 1977, kmalu po procesu proti Hearstovi, je kalifornijski psihiater Paul A. Verdier (1977) napisal poljudno knjigo, ki je zagovarjala uporabo besednjaka pranja možganov zoper nove religije. Istočasno je podpora uporabi te teorije prihajala iz pravnških in socioloških krogov (Delgado, 1977; Enroth, 1977).

Singerjeva je medtem pričala na procesu, v katerem so starši petih članov Združitvene cerkve zahtevali sodno varstvo svojih otrok, da bi jih lahko "odprogramirali" njihove pripadnosti cerkvenim prepričanjem in navadam. Singerjeva je pričala, da teh pet članov potrebuje zdravljenje in predlagala je ustanovo v lasti Fondacije za svobodo misli (Freedom of Thought Foundation)¹¹, ki se je specializirala za odvrčanje ljudi od novih religijskih gibanj. Trdila je, da je bila peterica žrtev prisilnega prepričevanja (termin je prevzela od svojega bivšega mentorja Edgarja H. Scheina) in da potrebuje 'resničnostno terapijo', ki jo nudi Fondacija. Sodišče je zahtevi sprva ugodilo, toda kalifornijsko prizivno sodišče je v odslej precedenčnem primeru Katz proti vrhovnemu sodišču (1977), razsodbo zavrnilo. Čeprav je primer v veliki večini onemogočil uporabo inštituta sodnega varstva v procesih zoper sekte, je v javnosti vendarle razširil ideje o sektantskem pranju možganov.

Eden prvih, vsekakor pa najpomembnejši odgovor na zgodnje spise Singerjeve in njenih kolegov, je bil članek Thomasa Robinsa in Dicka Anthonyja: "The Limits of 'Coercive Persuasion' as an Explanation for Conversion to Authoritarian Sects" (Robbins, Dick (1980), ki je izšel leta 1980 v poletni številki revije Political Psychology. Avtorja sta sicer dopustila možnost omejene uporabe modela 'prisilnega prepričevanja' pri raziskovanju novih religij, a dokazovala sta, da je uporaba takih argumentov kot opravičilo za odprogramiranje in pravne postopke nelegitimna. Trdila sta, da je taka ohlapna raba prezrla pomembne razlike med različnimi religijskimi gibanji; da je napačno enačila prostovoljno pridruži-

¹¹ V največji meri zaradi svoje vpletenosti v sodne primere odprogramiranja je bila leta 1978 Fondacija za svobodo misli trajno ukinjena po nalogu sodišča.

tev religijski skupini s fizično prisilo v totalitarističnih vladnih institucijah (kot so zaporniška taborišča); da ne razpolaga z nikakršnim dokaznim gradivom o tem, da bi bila osebam, podvrženim "prisilnemu prepričevanju", odvzeta svobodna volja; in da se preveč zanaša na pričevanja nekdanjih članov o življenju v skupini, na katera so že vplivali odprogramerji in/ali terapevti. (Singerjeva je v svojem članku v *Psychology Today* zapisala, da se je njeno videnje novih religij skoraj popolnoma oblikovalo v pogovorih z nekdanjimi člani, in da jih je velika večina k njej prišla po odprogramiranju).

Članek Robinsona in Anthonyja je pomenil le začetek intenzivne diskusije o temi, ki so jo načeli Singerjeva in njeni kolegi, diskusije, ki so se je udeleževali tako sociologi kot religiologi. Mnogi so skušali to diskusijo ločiti od javne razprave o "pranju možganov" (Singerjeva se je skušala terminu dosledno izogniti), a to ni bilo mogoče. Najpomembnejša predstavitev hipoteze Singerjeve je bila na prodaj v kioskih in njen sodelavec in pravnik Richard Delgado (1977) je svoj članek, potem ko ga je objavil v pravnem obzorniku, objavil še v *New York Timesu* (1978). Strokovnjaki, ki so raziskovali nove religije, so se redno pojavljali v medijih. Diskusija se je prav tako odvijala v ozračju vsakotedenskih odprogramiranih, vrste zasebnih tožb, ki so jih proti več religijskim skupinam vložili nekdanji člani in ki so se končale z več milijonov dolarjev vrednimi razsodbami ter med naraščajočim sovraštvom in predsodki proti katerikoli skupini, ki je bila označena kot "sekta" (cult). Tisti, ki so o novih religijah pisali, so vedeli, da bo vsaka njihova beseda natančno pretehtana med obema opcijama.

Med temami, o katerih se je redko razpravljalo, je bila predpostavka o obstoju več (sto, če ne tisoč) religijskih gibanj, toda podatki o napadih na "sekte" (cults) so se omejevali na razmeroma majhno število skupin. Redno so jih omenjali le pet: Združitveno cerkev, Poslanstvo Božje luči (Divine Light Mission), Mednarodno pot (The Way International), Mednarodno združenje za zavest Krišne in Scientološko cerkev; ob redkih priložnostih so navajali še manj kot dvajset drugih skupin.

Ob zaostrovanju kontroverze se je pokazalo, da je večina podpore stališču pranja možganov/prisilnega odprogramiranja prihajala iz vrst kliničnih psihologov in da so le ti svoje napade še okrepili s trditvami, da bivanje v sekti povzroča patološke posledice. Različna poročila so domnevala, da so člani sekt svoje probleme podedovali po svojih disfunkcionalnih družinah, in da so se novi religiji pridružili zato, da bi pobegnili pred zahtevami avtonomnosti. Tako je John Clark (1979), eden izmed prvih zastopnikov hipoteze o pranju možganov, v splošnem trdil, da je bila večina članov sekt "bistveno in kronično" prizadeta. Clarkove trditve so sprožile dva različna odgovora. Tisti, ki so ga podpirali, so vsaj namigovali, če že ne trdili, da gre nove religije najprej razumeti kot psihološki pojav in ne religijsko organizacijo. Podpora temu stališču bi pomenila, da je bila večina raziskav o novih religijah v najboljšem primeru nepomembna in dejansko ničvredna.

Ostali, vključno s Singerjevo, ki si je s Clarkom sicer delila odpor do novih religij, so njegovo stališče, da sekte novačijo psihološko prizadete posameznike, zavrnil. Leta 1980 sta Singerjeva in West zatrjevala prav nasprotno, in sicer, da je bila večina adolescentov in starejših mladostnikov pred pridružitvijo novim religijam popolnoma zdrava. S to teorijo sta nato lahko poudarila, da so simptomi, ki sta jih

opazila pri nekdanjih članih, posledica spreobrnitve in življenja v novi religiji. Domnevi o patologiji, ki da jo povzroča skupina, so se pridružili tudi drugi (Shapiro, 1977; Maleson, 1981).

Leta 1982 je profesor psihiatrije Marc Galanter (1982) v svojem pomembnem članku (kasneje razširjenem v knjigo) raziskal in ocenil večino psihološke literature na tem področju, tako kritične in tiste, ki je nove religijske skupine podpirala. Ob uporabi bolj nevtralnega izraza "karizmatične religijske sekte" je razpravljal o privlačnosti teh skupin za ljudi, ki so, preden so se priključili religijski skupini, doživeli visoko stopnjo stresa (tako patološkega kot nepatološkega), o procesu spreobrnitve, o vplivih dolgotrajnega članstva in o zapustitvi religijske skupine. Galanter se je v svoji razpravi izognil uporabi čustveno obloženega izraza (pranje možganov) in manipuliranju s podobami vojaških zapornikov ter objektivno ocenil prisotnost psihopatologije v nekaterih potencialnih novakih, kot tudi vlogo, ki so jo pri premagovanju začetnega stresa imeli spreobrnitev, mistična doživetja in članstvo v skupini.

Izpostavil je tudi glavni problem pri dotedanjem raziskovalnem pristopu do članov novih religij ob uporabi kategorij, razvitih za raziskovanje duševnih bolezni, t.j. problem medikalizacije razprav o novih religijskih skupinah. Menil je, da je moč proces vključevanja, članstva in zapustitve nove religijske skupine bolje opisati kot proces socialne adaptacije in ne osebne patologije. Nekatere izkušnje, ki bi v posvetnem svetu veljale za patološke, so lahko npr. znotraj nekaterih religijskih okolij popolnoma normalne. Medtem ko so bile psihološke kategorije ustvarjene za razpravo o disfunkcionalnem vedenju posameznika, je vedenje članov skupine potrebno raziskovati v luči vrednot znotraj skupine. Tako je lahko nekaj, kar je v posvetnem okolju označeno kot moteno, popolnoma funkcionalno in normalno znotraj konteksta skupine.

Galanterjeva analiza je zmanjšala pomen opazovanja nenormalnega vedenja, o katerem so poročali med nekdanjimi člani novih religijskih gibanj. Predlagal je tudi drugačen način razumevanja sicer nepojasnljivega vedenja članov in nekdanjih članov, ki ne potrebuje predpostavke o navzočnosti psihopatoloških simptomov. Galanterjevo delo je skupaj s prispevki psihiatrov, ki v članih novih religij niso videli ničesar patološkega (Levine, 1984), pomenilo prvi resen izziv psihološke skupnosti teoriji Singerjeve.

Medtem ko so psihologi in psihiatri preučevali Galanterjevo delo, sta Conwayeva in Siegelman patologijo med člani menda tisočih sekt, ki so delovale na Zahodu, pojasnjevala na popularnejši način. Kot nestrokovnjaka na področju medicinskih in psiholoških ved, sta v delu Snapping opisala obstoj do tedaj neznanе bolezni, ki je neposredno povezana s članstvom v sekti. To, kot sta jo poimenovala, "informacijsko bolezen", so povzročali vodje sekt z manipuliranjem z informacijami. Njuna osnovna teza je bila, da se posameznikov živčni sistem hrani z informacijami, ki vanj pritekajo. Opravljanje različnih duhovnih vaj (od molitve in meditacije do monotonega petja in joge) za daljša časovna obdobja prekine dotok informacij in povzroča motnje v zavesti. Še več, trdila sta celo, da je čas, potreben za rehabilitacijo, neposredno povezan z dolžino posameznikovega sodelovanja v skupinskih ritualih in duhovnih vajah.

Conwayeva in Siegelman sta v vulgarno poljudnem jeziku trdila to, kar je Singerjeva povedala mnogo bolj umirjeno: članstvo v sektah da povzroča značilno patologijo in nekdanji člani da potrebujejo obsežno psihološko zdravljenje. In medtem ko je pristop Galanterja in njegovih kolegov uveljavljal nepatološki pogled na razumevanje nekdanjih članov, so kliniki, kot Singerjeva, v večini še naprej odkrivali patološke znake. Te so najprej klasificirali kot "atipično disociacijsko motnjo" in tudi kot "sindrom zapoznelega stresa", ki so ga pogosto izkušali veterani vietnamske vojne¹².

Če ovrednotimo dosežke Conwayeve in Siegelmana vidimo, da sta še najbolj pripomogla k raziskovanju najtežjega izmed vseh področij, področja nekdanjih članov. Medtem ko je bilo moč s člani novih religij relativno lahko in hitro najti stik ter tako opraviti raziskave, so se nekdanji člani večinoma stopili z okoljem in njihovo iskanje je bilo mnogo težje. Raziskovalci pa so hitro odkrili, da so vzorci Conwayeve in Siegelmana presenetljivo podobni vzorcem Singerjeve in da vsi izhajajo iz relativno majhne skupine nekdanjih članov, ki so sodelovali s protisektantskim gibanjem, nekateri zaradi slabe izkušnje bivanja v skupini, velika večina pa zato, ker so bili deležni odprogramiranja. Ti ljudje so predstavljali zelo majhen odstotek (skupine vseh) nekdanjih članov (10 do 15%) in so prej pripadali razmeroma majhnemu številu skupin, na katere je protisektantsko gibanje osredotočalo svoje napade.

Študije nekdanjih članov so začeli J. T. Ungerleider, D. K. Wellisch, Trudy Solomon in Stuart Wright. Njihovo delo je pomagalo preseči večino stereotipov na tem področju. Ungerleider in Wellisch (1979) sta med prvimi pokazala na pomembne razlike med nekdanjimi člani, ki so skupino zapustili prostovoljno in med tistimi, ki so bili deležni odprogramiranja. Slednji so se povečini pridružili protisektantskemu gibanju in sodelovali pri odprogramiranju drugih. Solomon in Wright sta še bolj poudarila pomembnost tega razlikovanja z ugotovitvijo, da so nekdanji člani, ki so kasneje začeli sodelovati s protisektantskim gibanjem, predstavljali le majhen delež vseh nekdanjih članov. Solomonova je v svoji raziskavi nekdanjih članov Združitvene cerkve ugotovila, da sta njihov kasnejši odnos do cerkve in stopnja njihovega kasnejšega sodelovanja s protisektantskim gibanjem (od nizke do visoke) neposredno povezana z načinom prekinitve članstva (prostovoljnim ali prisilnim) ter da je visoka stopnja sodelovanja s protisektantskim gibanjem povezana z negativnim odnosom do cerkve (Solomon, 1981). S podobnim načinom raziskave je Wright (1984) ugotovil, da so tisti, ki so iz spornih novih religij izstopili prostovoljno, za opisovanje svojih izkušenj le redko uporabljali jezik pranja možganov (Wright).

James R. Lewis in David G. Bromley sta, spodbujena z razmeroma vulgarnimi zaključki Conwayeve in Siegelmana, naredila še korak dlje in v raziskavi "The Cult

¹² Conwayeva in Siegelman sta doživela več pozornosti, potem, ko je bila srž njune razprave objavljena v poljudni reviji *Science Digest*, ki je, podobno kot *Psychology Today*, poskušala podajati znanstvena dognanja laičnemu občinstvu: Conway, Flo in Siegelman, Jim (januar 1982): *Information Disease: Have Cults Created a New Mental Illness?* *Science Digest*, 86-92. Znanstveni odgovor je bil napisan kmalu zatem: Kilbourne, K. Brock (1983): *The Conway and Siegelman Claims Against Religious Cults: An Assessment of Their Data*. *Journal for the Scientific Study of Religion* 22: 380-85.

Withdrawal Syndrome: A Case of Misattribution of Cause" (1987) preverila trditve o škodi, ki naj bi jo članom povzročile sekte (cults). Raziskava je v veliki meri ovrgla vse navedbe o patologiji med nekdanjimi člani novih religij. Z uporabo bolj reprezentativnega vzorca nekdanjih članov sta Lewis in Bromley merila navzočnost različnih patoloških simptomov, ki sta jih pri svojem vzorcu odkrila Conweyeva in Siegelman, o nekaterih pa je pisala tudi Singerjeva. Hkrati z zavrnitvijo večine trditev Conweyve in Siegelmana, kot je npr. ta, da dolžina članstva neposredno vpliva na pojav večjega števila simptomov, sta natančno pokazala na poglavitni vzrok simptomov disfunkcionalnosti med nekdanjimi člani, na proces zapuščanja skupine.

Lewis in Bromley sta navzočnost simptomov raziskovala v povezavi z načinom zapustitve skupine. Svoj vzorec sta razdelila na tiste, ki so iz skupine izstopili prostovoljno in niso bili deležni nikakršne terapije s strani posameznikov, povezanih s protisektantskim gibanjem; na tiste, ki so iz skupine izstopili in so se kasneje odločili za eno izmed oblik prostovoljnega odprogramiranja (običajno imenovanega "svetovanje pri izstopu" (exit counseling)); in na tiste, ki so bili deležni prisilnega odprogramiranja. Celotni vzorec je kazal precej nižjo stopnjo simptomov disfunkcionalnosti kot vzorec Conweyve in Siegelmana, obenem pa je pokazal tudi izjemno povezanost med načinom zapustitve skupine in navzočnostjo simptomov. Tako sta, v primerjavi s splošnim vzorcem, pri nekdanjih članih, ki so se povezali s protisektantskim gibanjem izmerila višjo stopnjo, pri odprogramiranih pa bistveno višjo število navzočih simptomov.

Raziskava Lewisa in Bromleya je pomenila precedenčno študijo pri premiku bremena odgovornosti za patologijo, ki so jo izkazovali nekdanji člani iz samih religijskih skupin na prisilne dejavnosti protisektantskega gibanja. Izsledki te študije (in ostalih, ki so potrdile njene rezultate) so pomenili konec obravnave nekdanjih članov kot oseb, ki potrebujejo psihološko pomoč. Še največji dokaz za pravilnost njenih rezultatov, ki je dokončno ovrgel prvotne pavšalne obsodbe, da nove religije povzročajo psihološke travme¹³, pa je neobstoj kakršnekoli množične potrebe po psihološki pomoči s strani deset tisočev bivših članov novih religij v naslednjem desetletju.

Od DIMPAC-a do "Fishmana"

Na začetku in v sredini 80. let je bilo o sporu o pranju možganov napisanih na stotine razprav in več knjig. Po preučitvi vseh argumentov zagovornikov hipoteze Singerjeve in argumentov njenih nasprotnikov je prišlo do splošnega konsenza, da teorija o pranju možganov nudi nezadovoljiv model za razumevanje dinamike delovanja novih religijskih gibanj. Ta konsenz je najbolj razviden v več dokumentih, ki so se pojavili ob koncu 80., in ga zaobjema tudi odločitev ameriškega zvez-

¹³ Razbremenitev stigme prvotnih psiholoških obtožb pa jih seveda ne opere krivde občasnega povzročanja škode članom, ki se kasneje lahko pokaže kot potreba po svetovanju. Tako kot v nekaterih večjih religijah, je tudi v novih prihajalo npr. do fizične in spolne zlorabe otrok. Žrtve take zlorabe, ne glede na to, kje se je pripetila, lahko za ozdravitev potrebujejo dolgotrajno pomoč.

nega sodišča v primeru ZDA proti Fishmanu. Dogodki, ki so pripeljali do tega procesa, so se začeli razvijati leta 1983, ko je APA, najpomembnejše strokovno telo psihologov v Združenih državah, oblikovalo delovno skupino, ki naj bi preučila teorije o prisilnem prepričevanju, ki jih je zagovarjala Margaret Singer. Kot predsednica te skupine, imenovane "Delovna skupina za zavajajoče in posredne metode prepričevanja in nadzora (Task Force on Deceptive and Indirect Methods of Persuasion and Control - DIMPAC)", je bila izvoljena prav Singerjeva. Za svoje namestnike je izbrala sodelavce, ki so bili njenemu mnenju najbolj naklonjeni, med njimi tudi dr. Louisa J. Westa, vodjo psihoanalitičnega inštituta na UCLA in psihologa dr. Michaela Langoneja, enega od predsednikov AFF in urednika *Cultic Studies Journala*, ki ga je ta fundacija izdajala.

Sočasno z začetkom delovanja DIMPAC-a so se na sodiščih začele vrstiti tožbe povečini prisilno odprogramiranih nekdanjih članov zoper bolj kontroverzne nove religije. Eden izmed teh primerov se je začel z odprogramiranjem Davida Molka in Tracey Leal iz Združitevne cerkve. Tožnika sta trdila, da ju je cerkev v članstvo privabila s prevaro, da ju je ujela v proces pranja možganov še preden sta se zavedla, da je skupina, v katero sta vstopala, pravzaprav Združitevna cerkev. V sodnem procesu leta 1986 je sodišče zavrnilo njune obtožbe, a je bil na njegovo odločitev nemudoma vložen priziv.

Medtem, ko se je primer obravnaval na prizivnem sodišču¹⁴, se je APA prek svojega upravnega odbora odločila, da vanj poseže s 'pismom prijatelja sodišča'. Zapisala je, da teorija o pranju možganov nima nobene znanstvene opore. Ta dokument je pred predložitvijo sodišču (v začetku leta 1987) podpisalo tudi večje število posameznikov iz vrst različnih akademskih disciplin, ki so se ukvarjali s tem področjem. Istega leta je podobno razlago tožbe podalo tudi Ameriško združenje sociologov (American Sociological Association - ASA). Dokumenta sta postala simbol konsenza, ki se je oblikoval ob vprašanju uporabe hipoteze o pranju možganov na novih religijskih gibanjih.

Člani in simpatizerji DIMPAC-a so se nemudoma odzvali z očitkom, da je APA ravnala nekorektno, saj da je sodišču predložena razlaga tožbene reči prejudicirala rezultate raziskav enega od njenih odborov. APA je zato umaknila svoj podpis iz dokumenta, a ta je vendarle ostal v dokaznem gradivu zaradi dodatnih podpisnikov. Le nekaj tednov kasneje, 11. maja 1987, pa je Odbor APA za socialno in etnično odgovornost (Board of Social and Ethical Responsibility - BSERP) izdal tudi svoj uradni odgovor na ugotovitve DIMPAC, ki je slonel na štirih recenzijah zadnjega osnutka poročila tega delovnega telesa¹⁵. Vse recenzije so bile negativne in memorandum Singerjevi in njenim somišljenikom se je glasil:

"BSERP se delovni skupini za raziskovanje zavajajočih in posrednih metod prepričevanja in nadzora zahvaljuje za opravljeno delo, a njenega poročila ne

¹⁴ Primer se je končal z izvensodno poravnavo, ko je cerkev z močnimi dokazi ovrgla trditve tožnikov, da nista vedela, kateri organizaciji se pridružujeta.

¹⁵ Singerjeva in ostali člani odbora so kasneje trdili, da je bila zavrnitev poročila DIMPAC s strani APA neveljavna, saj je ta preučila delovni in ne končni, mnogo bolj dodelani osnutek. Vendar temu ni bilo tako. Recenzente so preučili končni osnutek, kateremu je manjkalo le nekaj dodatnih referenc.

more sprejeti. Poročilu v splošnem manjka znanstvene strogosti in nepristranskega kritičnega pristopa, potrebnih za odobritev s strani APA.

Poročilo sta skrbno preučila dva zunanja strokovnjaka in dva člana odbora. Neodvisno so ugotovili bistvene pomanjkljivosti v poročilu. Njihova mnenja so vam priložena v vednost.

Odbor opozarja člane delovne skupine, da naj ne uporabljajo svojih imenovanj in tako ne implicirajo podpore BSERP ali APA stališčem, izraženim v tem poročilu. BSERP zahteva, da delovna skupina ne razširja ali objavlja svojega poročila brez navedbe, da je le-to za Odbor nesprejemljivo.

BSERP je po temeljitem preudarku končno sklenil, da o tej tematiki ne bo sprejel stališča. Meni namreč, da je na razpolago premalo informacij.

Odbor upošteva in ceni težavnost izdelave poročila na tem zapletenem in kontroverznem področju in se članom Delovne skupine še enkrat zahvaljuje za njihov trud.”

V času odločitve APA o poročilu DIMPAC-a je že več znanstvenikov sklenilo, da je potrebno hipotezo Singerjeve še odločneje zavrniti, še posebej zato, ker je Singerjeva svojo hipotezo razvila v (do tedaj) prek tridesetih pričanjih in sodnih nastopih. Več raziskovalcev je začelo zbirati njena pričevanja. Najbolj temeljito študijo njenih stališč je pripravil psiholog Dick Anthony. Njegovo obsežno besedilo “Religious Movements and ‘Brainwashing’ Litigation: Evaluating Key Testimony”, prvič objavljeno v drugi izdaji zbornika *In Gods We Trust: New Patterns of Religious Pluralism in America* (1989), je še do dandanes ostalo najpomembnejši odgovor hipotezi Singerjeve.

Anthony je opozoril na težavo, ki so jo imeli on in drugi pri zavračanju Singerjeve. Njena teorija namreč “nikoli ni bila objavljena in tako ni bila dostopna znanstveni evalvaciji in kritiki. Prav tako nam pregled njenih pričevanj v teh primerih pokaže, da se njena sodna pričanja bistveno razlikujejo od stališč, objavljenih v njenih publikacijah na to temo¹⁶.” Ob razvijanju svojega stališča je Singerjeva začela uporabljati frazo “sistematična manipulacija socialnega in psihiatričnega vplivanja (Systematic Manipulation of Social and Psychiatric Influence - SMSPI)”, ki naj bi jo uporabljale sekte in naj bi posameznikom odvzela svobodno voljo v odsotnosti fizične prisile in groženj. Singerjeva je to stališče zagovarjala tudi v primeru Robin George (proces zoper Mednarodno združenje za zavest Krišne) in utemeljila svoje pričevanje s sklicevanjem na gradivo, ki je pod vodstvom Roberta J. Liftona in njenega profesorja, Edgarja Scheina nastajalo ob preučevanju ujetnikov v korej-

¹⁶ *Ibid*, 297. Richardson T. James, sociolog z diplomo prava je bil glavni nasprotnik teze Singerjeve in je na to temo prispeval večje število člankov. Njegovo zgodnje delo (ki ga je uredil in leta 1983 izdal skupaj z Davidom G. Bromleyem), *The Brainwashing/Deprogramming Controversy*. Lewiston, NY: Edwin Mellen Press, se je pojavilo sredi akademske razprave in je pomagalo pri ustvarjanju sedanjega konsenza. Richardsonovi kasnejši prispevki pa obsegajo leta 1993 izdani prispevek z naslovom *A Social Psychological Critique of ‘Brainwashing’ Claims about Recruitment to New Religions*, natisnjen v zborniku, ki sta ga uredila David G. Bromley in Jeffrey K. Hadden, *The Handbook of Cults and Sects in America. Religion and the Social Order*, Vol. 3: 75-97 (Poglavje B), Greenwich, CT: JAI Press, in “Sociology and the New Religions: ‘Brainwashing’, the Courts, and Religious Freedom”, v zborniku, ki sta ga uredila Pamela J. Jenkins in Steve Kroll-Smith, *Witnessing for Sociology: Sociologists in Court 115-134*, Westport, CT and London: Praeger, 1996.

ski vojni in (gojencev) kitajskih institucij za miselno prevzgojo. V pričanjih je Singerjeva trdila, da sekte z (izjemnim) vplivanjem na duševne procese novakov izničijo njihovo zmožnost uporabe svobodne volje.

In ravno to teorijo, popularno imenovano pranje možganov, so zavrnila že raziskave Liftona in Scheina in si tudi kasneje ni pridobila nobene znanstvene verodostojnosti. Singerjeva se je tudi, v nasprotju od Conwayeve in Siegelmana, izogibala uporabi te teorije v večini svojih natisnjenih del. Anthony je najverjetneje prvi opazil razhajanje med njenimi objavljenimi članki in njenim pričevanjem, prvi je zbral ustrezne dokumente in svoje mnenje izrazil v več člankih in sodnih dokumentih.

Anthonyjev članek odgovarja na pričevanje Singerjeve v zvezi z Kelley-Fryevim precedensom, ki določa sprejemljivost mnenj sodnih izvedencev na kalifornijskih sodiščih. Da bi pričanje zadostilo temu precedensu, mora vsebovati aplikacijo teoretskega temelja, ki je splošno sprejet v ustrezni znanstveni skupnosti. Singerjeva je predhodno trdila, da njena teorija v osnovi temelji na Liftonovih in Scheinovih raziskavah komunističnega procesa miselne PREVZGOJE. Anthony je v svojem članku dokazoval, da je pričanje Singerjeve pomešalo dva različna, v osnovi izključujoča se modela pojasnjevanja kitajskega komunističnega načina zasliševanja in metod indoktrinacije, t.j. paradigmo o pranju možganov, ki jo je kvalificirana znanstvena skupnost zavrnila ter rezultate raziskav Liftona, Scheina in drugih priznanih strokovnjakov.

Kot pravi Anthony, je paradigma o pranju možganov bila in še vedno je psevdoznanost. Začela se je kot propagando orodje CIE, s katerim so se (Američani) zoperstavili komunistični propagandi, ki je trdila, da so se zahodni vojaški ujetniki in civilni zaporniki na Kitajskem začeli spreobračati v komunizem. "Potegavščina o pranju možganov", kot jo je poimenoval eden od raziskovalcev, je trdila, da so komunisti razvili znanstvene metode prisilnega prepričevanja, s katerimi so lahko posameznike proti njihovi volji prisilili v spreobrnitev v komunizem. Bistvo ideje o pranju možganov je, da je mogoče s pomočjo hipnoze, mamil, izčrpavanja ali drugih tehnik v posamezniku sprožiti hiper sugestibilno spremenjeno stanje zavesti, in da je mogoče s tehnikami pogojevanja spremeniti njegov svetovni nazor proti njegovi volji.

Anthony je pokazal, da sta Lifton in Schein v svojih raziskavah zavrnila teorijo o pranju možganov v osmih poglavitnih točkah. Nobeden od preučevanih posameznikov se npr. ni spreobrnil v komunizem. Prej je mogoče reči, da so se zgolj vedli tako, kot da bi nanje vplivala komunistična propaganda, ker so se hoteli izogniti navzoči grožnji z uporabo skrajne fizične prisile. Še več, tisti redki posamezniki, na katere je komunistična indoktrinacija vplivala vsaj deloma, so se od večine razlikovali po svojih motivih in osebnostnih značilnostih, ki so obstajali še pred začetkom procesa indoktrinacije. Zaradi teh lastnosti, in ne morda zaradi vzbujanja spremenjenih stanj zavesti ter uporabe procesa pogojevanja pri spremembi svetovnega nazora, so bili bolj dovzetni za vplive totalitarne propagande. Na koncu koncev je paradigma o pranju možganov v bistvu diametralno nasprotna teorijam Scheina in Liftona, in sicer zato, ker njune raziskave kažejo, da komunisti niso razvili ali poznali metod, s katerimi bi lahko spremenili posameznikov pogled na svet proti njegovi volji, medtem ko teorija o pranju možganov trdi ravno naspro-

tno. Anthony je v svojem članku večkrat citiral pričanja Singerjeve v sodnih procesih zoper sektantsko pranje možganov in pokazal, da je bilo njeno pričanje osnovano na zavrtnjeni paradigmi o pranju možganov in ne na Liftonovih in Scheinovih teorijah. Anthony je torej trdil, da pričanje Singerjeve ni temeljilo na splošno sprejeti znanstveni teoriji, in da bi ji morali na temelju Fryejevega precedensa prepričati (nadaljnja) pričanja v procesih zoper sektantsko pranje možganov.

Anthony je svoje temeljne argumente uporabil v več tožbah, ki so vključevale pričanja Singerjeve že pred izidom članka. Svoje teze je na pobudo Združenja za znanstveno raziskovanje religije (Society for the Scientific Study of Religion - SSSR) izvorno oblikoval leta 1987 v odstavkih "pisma prijatelja sodišča", ki so ga predstavili ob prizivu na razsodbo v primeru George proti ISKCON. Prvostopenjsko sodišče je tedaj nekdanji članici društva prisodilo odškodnino v vrednosti 10.000.000 ameriških dolarjev, povečini na podlagi pričanj Singerjeve. V sodelovanju s sociologom Jamesom T. Richardsonom, ki je v svojem delu razlage (negativno) primerjal njene raziskave s trenutnimi raziskavami na področju novih religijskih gibanj, je Anthonyjev priziv uspel in tako v večji meri izničil pričanje Singerjeve o pranju možganov.

V naslednjih nekaj letih so Anthonyjev argument, kot osnovo za prizive ali predloge, uporabili v različnih primerih in rezultate pričanj Singerjeve z njim tako rekoč izničili: najsibo zaradi razveljavitve prvotne razsodbe po prizivu (npr.: v primeru Kropinsky proti Transcendentalni meditaciji) ali zaradi sklenitve izvensodne poravnave takoj po predložitvi Anthonyjevega argumenta v obliki predloga.

Anthony je svojo oceno teorije Singerjeve izdelal v času primera Molko/Leal, za katerega se je zdelo, da bo dokončno odločil o pravnem statusu teoretskega konstrukta o pranju možganov. Vendar je bila še pred neposrednim soočenjem dosežena izvensodna poravnava in spopad se je preselil k naslednjemu procesu, ki pa je bil v nasprotju od večine primerov povezanih s sektami, kazenski in ne civilen. V njem se je Stephen Fishman, nekdanji član Scientološke cerkve, obtožb o poštni poneverbi branil s sklicevanjem na neprištevnost. Dejanja, ki mu jih je očitala obtožnica, je storil izključno zato, ker da mu je Scientološka cerkev oprala možgane. Singerjeva in njen kolega Richard Ofshe, profesor sociologije na Univerzi v Berkeleyu v Kaliforniji, sta oddala izvedenski mnenji v prid zagovornikov.

Za primer Fishman je Anthony napisal več daljših dokumentov, v katerih je še razširil svojo kritiko hipoteze Singerjeve in protislovje z zatrjevano teoretsko osnovo - tj. z raziskavami Liftona in Scheina. Sodišču so predložili tudi pisma APA in ASA iz primera Molko/Leal ter dokument SSSR iz primera George. Anthony je dokazoval, da je že samo dejstvo o obstoju dokumentov treh vodilnih strokovnjakov organizacije, ki so teoriji Singerjeve nasprotovali, dodaten znak nesprejemljivosti njene teorije v kvalificirani znanstveni skupnosti, in da bi morali mnenje Singerjevo zato, po Kelly-Freyevem precedensu, izločiti iz dokaznega gradiva.

V primer ZDA proti Fishmanu je s svojim stališčem posegel tudi ugledni profesor psihiatrije Perry London (umrl 1993). Pritrdil je odzivu APA na poročilo DIM-PAC-a ter Anthonyjevi kritiki Singerjeve in Ofsheja o uporabi robotske teorije o pranju možganov, ki da sta jo pomešala s Scheinovo teorijo o prisilnem prepričevanju. London je dodal tudi svojo raziskavo in v njej podrobno opisal pomanjka-

nje empiričnih dokazov, ki bi v minulih petnajstih letih morda potrdili teorijo Singerjeve in njenih somišljenikov. Singerjeva je v listini, ki jo je podala v primeru Fishman, priznala pomanjkanje kontroliranih raziskav.

London je popolnoma razgalil neuspeh v zagotavljanju dokaznega gradiva tako edinstvene teorije, kot je bila ta, ki sta jo ponudila Singerjeva in Ofshe, in jo je strokovna literatura skorajda soglasno zavrnila. V ta namen je pregledal obsežno psihološko literaturo minulih petnajstih let, t.j. 1400 revij v 29 jezikih. Raziskava je potrdila "odsotnost empiričnih študij", ki bi podpirale njeno teorijo, in le majhno število spekulativnih/teoretskih člankov. Londonovo delo je poleg poročil APA in Anthonyjevih raziskav pomenilo še zadnji korak k ovržbi hipoteze. V skladu z Anthonyjem je London zaključil brezkompromisno:

"...to kar sem imenoval robotska teorija, tj. katerakoli teorija o procesih socialnega vplivanja in/ali ireverzibilnih procesih socialnega vplivanja in/ali uničenju posameznikove volje kot posledice teh procesov socialnega vplivanja, ne vsebuje nobenega argumenta, ki bi bil splošno sprejet v sodobni znanstveni psihologiji. To je glavni razlog, zaradi katerega verjamem, da ta tema ni bila deležna znanstvenega in splošnega raziskovanja ter se o njej obsežno ne piše ne v socialni in vedenjski ne v medicinski znanosti."

Ta zaključek ponovno odseva konsenz, ki ga je dosegla znanstvena skupnost.

Na osnovi več Anthonyjevih dokumentov in Londonove izjave je odvetnik, ki je zastopal državo, predlagal, naj pričanji Ofsheja in Singerjeve izključijo iz dokaznega gradiva. Sodišče je prošnji ugodilo in odločilo:

"Čeprav sta doktorja Singer in Ofshe ugledna strokovnjaka na svojih področjih, so njune teorije o prisilnem prepričevanju religijskih sekt premalo utemeljene, da bi lahko služile kot dokazno gradivo na zveznih sodiščih."

Glede Fishmanove domnevne "zmanjšane prištevnosti" je obramba predstavila še en, šibkejši argument, ki bi obtoženčevo stanje ločil od norosti, a še vedno predpostavil, da ni bil popolnoma odgovoren za svoja dejanja. Sodišče je spet izključilo pričevanje Singerjeve in Ofsheja, ker bi le to izhajalo iz že prej zavrnjene teorije o prisilnem prepričevanju.

90. leta

Po njuni izključitvi iz primera Fishman in objavi razsodbe sta Singerjeva in Ofshe skušala pričati v drugih primerih, toda po predstavitvi argumentov in listin iz Fishmanovega procesa, so jima sistematično oporekali ali ju izključevali (oziroma sta se v primerih, ko bi se sodišče o njunem pričanju izreklo negativno, umaknila sama). Oba sta v tem obdobju posvečala več svojega delovnega časa (Singerjeva skoraj ves svoj delovni čas) pripravam in pričanju v večjih sodnih procesih. Javno razglašena izključitev njunega pričanja je omajala njun strokovni ugled in zmanjšala njune dohodke. V odgovor sta na zvezno sodišče vložila tožbo, v kateri sta trdila, da sta bila žrtvi zarote APA in večjega števila posameznih strokovnjakov, ki so želeli uničiti njun ugled in prihodke. Tožbo so ovrgli še pred začetkom sojenja, a že čez nekaj tednov sta v Kaliforniji vložila drugo, v osnovi podobno

tožbo zaradi klevetanja. Spet so jo ovrgli že na predhodnem zaslišanju, tokrat s pre-judicem. Sodnik je dodatno sprejel tudi predlog nasprotne strani, ki je Singerjevi in Ofsheju naložil plačilo precejšnjih sodnih stroškov.

V 90. letih so izzivi pričanjem izvedencev za pranje možganov privedli do pomembnih sprememb v civilnih procesih nekdanjih članov proti novim religijam (in drugim organizacijam, ki so, kot je trdila Singerjeva, izvajale prisilno prepričevanje). Najbolj pomembno je, da so se končali procesi proti novim religijam, začeti s prisilnim odprogramiranjem člana skupine, ki se je potem obrnil proti njej in jo tožil. Primeru Fishman je sledil drastičen upad prisilnega odprogramiranja (nadomestilo ga je bolj sprejemljivo, neprisilno "svetovanje pri izstopu"), primer pa je služil tudi kot opozorilo tistim organizacijam, ki so odprogramiranje še podpirale. Število prisilnih odprogramiranj je sicer bistveno upadlo, a občasno so jih še izvajali. Če je v takih primerih odprogramiranje spodletelo ter so odprogramerjem odvzeli prostost in jim sodili, so slednji svoje sporno ravnanje opravičevali s poskusom prepričevanja škode, ki da jo povzroča sektantsko pranje možganov. Toda po procesu zoper Fishmana je moral vsak odprogramer računati z možnostjo, da bo na sodišču ostal brez pomoči strokovnjakov kot je bila Singerjeva, ki bi delovali kot pravna zaščita pred kazenskimi tožbami zaradi ugrabitev in protipravnega pridržanja ter civilnimi tožbami zaradi kratenja posameznikovih državljan-skih pravic.

Odprogramer Rick Ross se je znašel v prav takem položaju, potem ko je neuspešno poskušal odprogramirati Jasona Scotta, člana Združene binkoštna cerkve, večje krščanske denominacije. V svoji tožbi proti Rossu je Scott navedel tudi CAN, najpomembnejšo skupino, ki je zagovarjala ukrepe proti novim religijskim gibanjem. Čeprav je CAN javno zanimal, da bi neposredno sodeloval v kakršnikoli dejavnosti odprogramiranja, ga je Scott obtožil, da je deloval kot referenčna organizacija, prek katere je njegova mati vzpostavila stik z odprogramerjem. Porota se je z njim strinjala, zato so Rossa in CAN, ne da bi prisluhnili zagovoru, češ da je cerkev Scottu oprala možgane, obsodili na visoke kazni. Milijon dolarjev vredna razsodba je CAN prisilila v bankrot in na koncu je nekaj njegovega premoženja, vključno z imenom, odkupila koalicija skupin, ki jih je CAN napadal. Rzsodbo je potrdilo tudi prizivno sodišče. Ta koalicija trenutno upravlja novi Cult Awareness Network¹⁷. Propad starega je pomenil močan udarec protisektantskemu gibanju na celotnem angleško govorečem območju.

¹⁷ Uradno je koalicija, ki se je oblikovala po rzsodbi v primeru Scott, nadaljevala (in še nadaljuje) z nakupovanjem premoženja bankrotirane Cult Awareness Network. Koalicija je prav tako oblikovala odbor, ki trenutno nadzoruje novi CAN. Dejstvo pa je, da je najpomembnejši partner v tej koaliciji Scientološka cerkev. Po razrešitvi spora z ameriško davčno upravo, so voditelji Scientološke cerkve CAN vzeli na muho. Tako so podpirali individualne tožbe posameznih članov zoper CAN ter si prek različnih pričevanj v teh procesih pridobili precejšnje znanje o delovanju CAN-a, še posebej o načinu posredovanja med starši in odprogramerji. Po začetku procesa proti Scottu je eden od odvetnikov, ki je bil že prej aktiven v številnih tožbah zoper Scientološko cerkev, Scottu ponudil svoje usluge. Primer je dobil ter še naprej aktivno sodeloval v pravljanju, ki je prvotni sodbi sledilo. Novi CAN so finančno resda podprli vsi člani koalicije, a Scientološka cerkev je za njegovo delovanje namenila več denarja od ostalih. CAN trenutno deluje v pisarnah blizu sedeža Scientološke cerkve v Hollywoodu v Kaliforniji, njegov direktor pa je član Scientološke cerkve.

LITERATURA

- Anthony, Dick Religious Movements and 'Brainwashing' Litigation: Evaluating Key Testimony; in Robbins, Thomas in Anthony, Dick (ur.) (1989): *In Gods We Trust: New Patterns of Religious Pluralism in America*, 2nd ed.: 295-344. New Brunswick, NJ: Transaction Press.
- Clark, G. John Jr. (1979): Cults. *Journal of the American Medical Association* 242: 279-81.
- Conway, Flo in Siegelman, Jim (1979): Snapping: America's Epidemic of Sudden Personality Change, 57. New York: Lippencott.
- Delgado, Richard (1977): Religious Totalism. *Southern California Law Review* 15: 1-99;
- Delgado, Richard (Dec. 27, 1978): Investigating Cults. *New York Times*.
- Enroth, Ron (1977): *Youth, Brainwashing, and the Extremist Cults*. Grand Rapids, MI: Zondervan.
- Galanter, Marc (December 1982): Charismatic Religious Sects and Psychiatry: An Overview. *American Journal of Psychiatry* 139, 12: 1539-1548.
- Hunter, Edward (1951): *Brainwashing in Red China*. New York: Vanguard Press.
- Kanter Moss Rosebeth (1972): *Commitment and Community* Cambridge: Harvard University Press.
- Lewis, R. James in Bromley, G. David (1987): The Cult Withdrawal Syndrome: A Case of Misattribution of Cause. *Journal for the Scientific Study of Religion* 26(4): 508-22.
- Levine, Saul (1984): *Radical Departures: Desperate Detours to Growing Up*. San Diego: Harcourt Brace Javanovich.
- Lifton, J. Robert (1954): Home by Ship: Reaction Patterns of American Prisoners of War Repatriated from North Korea. *American Journal of Psychiatry* 110: 732-39.
- Melton, J. Gordon in Introvigne, Massimo (2000): *Gehirnwäsche und Sekten - Interdisziplinäre Annäherungen*. Marburg: Diagonal-Verlag.
- Merritt, Jean 1975: Open Letter. Return to Personal Choice. Organizacija Return to Personal Choice je bila predhodnica Ameriške družinske fundacije.
- Merloo A. M. Joost (1956): *The Rape of the Mind: The Psychology of Thought Control, Menticide, and Brainwashing*. Cleveland, OH: World publishing Co.
- Patrick, Ted in Dulack, Tom (1976): *Let Our Children Go!*. New York: Ballantine Books.
- Robbins, Thomas in Anthony, Dick (1981): *In Gods We Trust*, 275-94: New Brunswick, NJ: Transaction.
- Robbins, Thomas in Anthony, Dick (poletje 1980): The Limits of 'Coercive Persuasion' as an Explanation for Conversion to Authoritarian Sects. *Political Psychology* 2, 22: 22-37.
- Sargent, William (1957): *Battle for the Mind: How Evangelists, Psychiatrists, Politicians, and Medicine Men Can Change Your Beliefs and Behavior*. Garden City, NY: Doubleday & Company
- Schein, Edgar (1956): The Chinese Indoctrination Program for Prisoners of War. *Psychiatry* 19: 149-72.
- Schein H. Edgar (1961): *Coercive Persuasion* New York: Norton and Co.
- Schein H. Edgar (1959): Brainwashing and Totalitarianism in Modern Society. *World Politics* 11: 430-441 (436).
- Singer Thaler, Margaret (januar 1979): Coming Out of the Cults. *Psychology Today* 12:80.
- Solomon, Trudy (1981): Integrating the 'Moonie' Experience: A Survey of Ex-members of the Unification Church.
- Shapiro, E. (1977): Destructive Cultism, *Family Physician* 15: 80-83; ali Maleson, G. F. (1981): Dilemmas in the Evaluation and Management of Religious Cultists. *American Journal of Psychiatry* 138: 925-29.
- Ungerleider T. J. in Wellisch D. K. (1979): Coercive Persuasion (Brainwashing), Religious Cults, and Deprogramming. *American Journal of Psychiatry* 136: 279-82.

Verdier, A. Paul (1977): *Brainwashing and the Cults*. No. Hollywood, CA: Wilshire Book Company.

Wright, Stuart (1984): Post Involvement Attitudes of Voluntary Defectors from Controversial New Religious Groups. *Journal for the Scientific Study of Religion* 23: 172-82.